

analize. Stoga ovu "divnu knjigu", kako je ocjenjuje poznati norveški politolog Jan-Erik Lane, valja što prije prevesti na hrvatski jezik.

Zdravko Petak

Recenzija

Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch (Hg.),

Bürgertum in der Habsburgermonarchie,

Böhlau, Wien-Köln, 1990.

Službeno "mrtvo" u socijalističkim društvima, u kasnim kapitalističkim društvima Zapada neslužbeno prokazano kao odu-miruća klasa, građanstvo se nakon najnovijih brzih promjena u bivšim socijalističkim zemljama srednje Europe, na prostorima bivše Habsburške monarhije ne javlja isključivo kao povijesna kategorija.

Srednjoeuropske države danas ponovo nastoje otkriti i uspostaviti građanske vrijednosti. Stoga temeljito istraživanje građanstva na prostorima bivše Habsburške monarhije, postaje odgovoran i nimalo lak zadatak za društvenu povijest.

Rukovodeći se ovim spoznajama, austrijsko-njemački nakladnik Böhlau objavio je zbornik *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Knjiga koju su uredili austrijski povjesničari predvođeni Ernstom Bruckmüllerom, predstavlja vrijedan doprinos istraživanju povijesti građanstva koji je

ukazao na brojne sličnosti, ali i razlike među građanstvom Habsburške monarhije.

Knjiga je podijeljena u tri dijela, prvi se bavi podrijetlom i pojmom građanstva, drugi građanskom kulturom, a u trećem se rasčlanjuje politički život građanstva.

U kratkom uvodnom tekstu Hannes Stekl je izložio postojeće projekte i dosadašnje istraživačke rezultate. Zalaže se za što obuhvatniji pristup povijesti građanstva i građanskog koji bi propitao: regionalno podrijetlo građanstva, njegovo konstituira-nje kroz zadobijanje političkih prava, poduzetničku djelatnost, artikulaciju političkih interesa, strukturu imetka, ideologiju i svakodnevnu kulturu građanstva.

Ernst Bruckmüller u članku "Herkunft und Selbstverständnis bürgerlicher Gruppierungen in der Habsburgermonarchie" ukazuje na podrijetlo i način grupiranja građanstva. Ujedno daje vrlo vrijedne metodčke naputke, rasčlanjuje rezultate dosadašnjih istraživanja i upozorava na nedovoljno istražena pitanja.

Nužnim smatra temeljito pronicanje u nastanak i razvoj svake nove profesije koja je bila značajna za oblikovanje građanske svijesti u 19. stoljeću (odvjetnika, pisara, apotekara, inženjera, liječnika itd.). Kao zahtjevan predmet daljnjih istraživanja ističe i ulogu Židova u oblikovanju građanstva Habsburške monarhije.

Članak Vere Bacskai "Die Pester Großkaufleute: Stadtbürger, Unternehmer oder dritter Stand?" prikazuje ulogu peštanskih veletrgovaca u oblikovanju građanskih ideja i građanskog mentaliteta.

Zbog nedostatka političke moći, veletrgovci su se povezivali s liberalnim plemstvom, kako bi uz njegovu pomoć ostvarili svoj temeljni interes, građanski razvojni put, koji bi im omogućio da zadrže vodeće mjesto u privredi.

Mirjana Gross u tekstu "Entstehung und Struktur des Bürgertums in Kroatien in den ersten drei Jahrhunderten nach 1848." ističe različiti politički i društveni položaj hrvatskih zemalja, koji je uvjetovao neujednačenost modernizacije i načelno sporo mijenjanje tradicionalne društvene strukture.

Jasno je istaknula vezu između modernizacijskih procesa, jačanja građanskih slojeva i rasta nacionalnih stranaka.

Vrijedan autoričin doprinos istraživanju problematike građanstva u Habsburškoj monarhiji, predstavlja odlično utemeljena teza o neravnopravnom odnosu centar-periferija Monarhije. Interesi centra (Beča i Pešte) prevladavali su i kočili, ili barem usporavali, modernizacijske procese u hrvatskim zemljama.

Upravo zbog neujednačenosti modernizacijskih procesa na hrvatske se zemlje ne može primijeniti jedinstveni pojam građanstva. Najprije se javljaju građanske ideje, čiju bi snagu i doseg, ističe autorica, trebalo detaljno propitati. Naglašena je uloga liberalnih ideja, koje su prihvaćene od hrvatske inteligencije, dale snažan poticaj hrvatskim nacionalno-integracijskim procesima.

M. Gross je zaključila da su modernizacijski procesi, zbog slabosti hrvatskog privrednog građanstva, ležali u rukama nacionalne inteligencije.

Pavla Horska u članku "Stadt und Land in der Entstehung und Abgrenzung bürgerlichen Schichten im 18. und 19. Jahrhundert in den böemischer Ländern", oslanjajući se na brojne statistike zanimanja, odgovara na pitanje o podrijetlu i broju građanskih slojeva u češkim zemljama. Migracije unutar Habsburške monarhije uputile su autoricu na zaključak da su češke zemlje u 19. stoljeću bile vrela iz kojega se "regrutiralo" građanstvo za cjelokupni prostor Monarhije, osobito za Beč.

György Köver "Einkommenssteuer und Verbürgerlichung. Ein Versuch zur Eingrenzung des Pester Großbürgertums nach dem Ausgleich", povezuje povećavanje broja poreznih obveznika i proces pogradaštenja peštanskog društva. Kratkim tabelarnim prikazom uspoređuje strukturu poreza i društveni status poreznih obveznika.

Sergij Vilfan u tekstu "Zur Struktur des Triester Bürgertums. Eine familiengeschichtliche Fallstudie" na studiji slučaja pokazuje tijek nacionalno-integracijskih procesa i razvoj nacionalne svijesti koja se čak i kod članova iste obitelji katkada različito oblikovala. Prikazan je životni put dviju tršćanskih poduzetničkih obitelji, podrijetlom iz francuske Švicarske. Život njihovih članova prati se na razini podrijetla, profesije i nacionalne pripadnosti. Obiteljske su se veze ženidbama i udajama protezale do Češke i Slovenije, nije postojao jasan osjećaj nacionalne pripadnosti, govorilo se njemački, slovenski i talijanskim tršćanskim dijalektom. Mlade su generacije završavale studije i uvrstavale se u inteligenciju koju je za razliku od poduzetnika odlikovalo jasnije i snažnije nacionalno određenje. Slijedom povijesnih zbivanja stariji je brat prihvatio austrijsko-njemačku nacionalnu pripadnost, a mlađi slovensku. Stariji je dočekao mirovinu kao k. u k. časnik u Beču, a mlađi je stupio u diplomatsku službu Kraljevine SHS. Vrlo zanimljivom obiteljskom pričom, Vilfan je odlično ukazao na izuzetnu zemljopisnu, društvenu i jezično-nacionalnu pokretljivost građanstva.

Andras Vari u članku "Privatbeamte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Ersatzbürger? Rückprojizierung eines modernen Begriffes", precizno je odredio značenje pojma "privatni službenici". Prati njihov razvoj, vrste djelatnosti koje su obavljali i ukazuje na odlike koje ih u okviru zasebnog mađarskog procesa pogradaštenja izjednačuju s građanstvom.

* * *

U trećem su dijelu knjige sakupljeni radovi koji tematiziraju odnos građanstva i politike u Habsburškoj monarhiji.

Peter Urbanitsch u uvodnoj studiji "Bürgertum und Politik in der Habsburgermonarchie" analizira odnos građanstva i politike na tri razine: kroz zahtjev za uspostavljanjem građanske javnosti (državljanina koji donosi odluke u slobodnoj, javnoj i razumnoj raspravi); zahtjev za uspostavljanjem građanskog društva zasnovanog na individualnim slobodama, koje omogućuje zajednički život zasnovan na načelima uma; i kroz pokušaje da se spomenute građanske vrijednosti afirmiraju u području politike, djelovanjem građanskih udruženja i klubova.

Urbanitsch ističe da prva građanska udruženja nisu bila sposobna posredovati društvene probleme, nego su djelovala kao "nepolitička mjesta moralno-filozofskih rasprava, u kojim se oblikovala građanska svijest.

Osobito je zanimljiva i vrijedna autorova analiza odnosa građanstva i nacionalizma. Građanski idejni sustav i nacionalizam na povijesnu pozornicu stupaju u isto vrijeme, kao tendencijski modernizirajuće ideologije. Usprkos tome, još nije dovoljno jasno zašto je građanstvo prije svih ostalih društvenih činitelja akceptiralo nacionalističke programe. P. Urbanitsch ističe da se ova činjenica samo dijelom može objasniti ekonomskim modelom, tj. potrebom građanstva za stjecanjem novih tržišta. Ovaj model donekle vrijedi za Italiju i Njemačku, ali je potpuno neprimjenjiv za Habsburšku monarhiju. Nacije u Monarhiji bile su "pokrivene" jednim tržištem, ali je ipak većina građanstva bila zagovornik i organizator nacionalnih pokreta. Objašnjenje autor pronalazi u opozicijskoj ulozi, koju su građanstvo i nacija imali nasuprot državi koja je predstavljala institucionaliziranu moć starog

poretka (tradicionalnih staleža i crkve). Stoga je građanstvo, koje je nastojalo ozbiljiti svoje političke ideje, pronašlo slobodni prostor za djelovanje unutar nacionalnih pokreta.

Naravno, Urbanitschu je jasno da svi pripadnici građanstva nisu dijelili iste političke ideje. Ukazujući na ideološke razlike unutar građanstva, zaključio je da "nisu svi pripadnici građanstva bili liberali, ali su svi liberali bili građani". Liberalizam je, dakle, bitno građanska ideologija.

Autor je odlično prikazao kako se mijenjala teorijska postavka ranog liberalizma. Pokazalo se da je ideja o harmoniji cjelokupnog društva koja će se postići obrazovanjem, neodrživa. Na jednoj je strani došlo do slabljenja moći tradicionalnih elita, dok su na drugoj različiti dijelovi građanstva brinuli isključivo o svojim specifičnim interesima. Ove se činjenice moraju sagledati u vezi s ekonomskom krizom u Habsburškoj monarhiji 1873. godine.

Vrlo je zanimljiv Urbanitschev prikaz postupnog jačanja raznih udruženja i interesnih grupa, koje su zaobilazile parlamentarna tijela Monarhije i stupale u neposredan odnos s predstavnicima državne moći. Ovo je dovelo do zamjene liberalno-konstitucionalnog modela politike jednom vrstom korporativističkog modela.

P. Urbanitsch je zaključio da se na pitanje o političkom stavu građanstva i o razlozima njegovih promjena ne može pružiti odgovor iz jednostranog modela. Zalaže se za dodatna istraživanja preuzimanja dijelova sadržaja građansko-liberalnih ideja od strane radikalnih njemačkih nacionalista i kršćanskih socijalista.

Otto Hwaletz u tekstu "Zur ökonomischen, sozialen und ideologisch-politischen Formierung des industriell-gewerblichen Bürgertums. Das Beispiel der Industrievere-

* * *

Drugi dio knjige tematizira odnos građanstva spram kulture. Uvodnu je studiju "Bürgerlichkeit und Kultur - Bürgerlichkeit als Kultur" napisala Ulricke Döcker. Ona polazi od teze da se građanstvo, ukoliko se pojmi kao "stalcž" u M. Weberovom smislu, ne može razumjeti izvan svog kulturnog okružja. Kulturu građanstva određuje kao osobit oblik komunikacije, suodnošenja koje se razvilo unutar građanskih slojeva stanovništva.

Građanska je kultura uspjela istaknuti razliku između građanstva i svih ostalih društvenih slojeva. Svojim kodeksom i simbolima građanstvo se ogradilo i prema "dolje" i prema "gore". Građanske vrline: red, marljivost i štedljivost, isticalo je kao svoje obilježje i uzor za druge, kako bi pridobilo nove pristaše, a u dužem procesu i nove članove.

Ideali građanstva poput: poslovnog uspjeha, izbora "prave" supruge ili supruga, smisleno provođenje slobodnog vremena, lijepo ponašanje, obiteljski odlazak u crkvu itd. osigurali su građanstvu osobitu reputaciju.

Ovakvi ideali i potreba za specifičnim ugledom uvjetovali su potrebu građanskih kćerki i sinova da razvijaju svoje talente i sposobnosti: pohađanjem visokih škola i fakulteta, samoobrazovanjem u području umjetnosti, pohađanjem tečaja plesa, praćenjem mode, putovanjima u inozemstvo, lijepim ponašanjem itd.

Autorica je zaključila da prilozi ovog dijela knjige potvrđuju da kultura za građanstvo nije bila nešto sporedno, nego čini bitan dio građanskog društva.

Ulricke Döcker napisala je i najiscrpniji i najzanimljiviji prilog u ovom dijelu knjige, "Jeder Mensch gilt in diesem Welt nur so viel, als wozu er sich selbst macht. Adolph Freiherr von Knigge und die bürgerliche

Höflichkeit im 19. Jahrhundert". Autorica pomoću osnovnih teza austrijskog književnika A. Kniggea rekonstruirala građanski milje. Ovakav je istraživački postupak karakterističan za društvenu povijest. U tu se svrhu najčešće koriste književna djela iz vremena realizma, osobito Balzacovi romani.

Analiza knjiga o lijepom ponašanju i građanske lektire 19. stoljeća upućuje autoricu na sljedeće zaključke: a) tijekom 19. stoljeća te su knjige izgubile svoj mobilizatorsko-emancipirajući značaj za građanstvo i postaju puki kodeks ophođenja. Uljudeno ponašanje je sve više služilo svojevrsnom pomirenju različitih društvenih interesa i izbjegavanju sukoba; b) raslojavanje i javljanje velikih razlika unutar građanstva nastojalo se negirati; c) ono što društvena povijest tumači kao stabilizaciju patrijarhalne obitelji, građanska je literatura prikazivala kao "Glück am eigenen Herd", kao sreću na vlastitom ognjištu; d) u svim knjigama o lijepom ponašanju sve je prisutnije nastojanje da se objedine interesi građanskih grupa.

Na kraju 19. stoljeća građanska je uglađenost, zaključuje Ulricke Döcker, zadobila tragikomičan izgled.

U ovom se dijelu knjige svojim prilogima javljaju i Zoltan Toth, "Transformation und Abstieg der alten städtischen Kleinbürger. Ein Beispiel aus Buda gegen Ende des 19. Jahrhunderts"; Ernst Hanisch, "Provinzbürgertum und die Kunst der Moderne", koji prikazuje (ne)prihvatanje umjetnosti Moderne u Salzburgu; Gabor Benedek, "Die Verbürgerlichung der ungarischen Ministerialbeamten in der Epoche des Dualismus"; i Jiri Pokorny "Die Lektüre von Prager Bürgertum im 18. Jahrhundert", koji se ističe odličnom primjenom kvantitativnih kompjuterskih metoda u društvenoj povijesti.

ine" pokazuje kako je nastajala i djelovala mreža građanskih udruženja i organizacija koje su obavljale društvene, kulturne, ekonomske, političke i ideološke funkcije. Upozorava na veliku neujednačenost između ekonomskih i društvenih funkcija na jednoj, i njihovih ideološko-političkih konzekvenci, na drugoj strani.

Otto Urban u prilogu "Zur Frage der Voraussetzungen der politischen Tätigkeit des tschechischen Bürgertums in den Jahren 1848/49" također istražuje mnoštvo građanskih udruženja s mnogostrukim zadaćama. Težište istraživanja stavlja na pitanje češkog nacionalizma i političku diferencijaciju unutar građanstva. U političkoj borbi 1848/49., istakla se nova generacija samosvjesne građanske inteligencije, koja je nacionalno pitanje povezala sa socijalnom i političkom problematikom (K. Havliček, K. Sabina, F. L. Rieger). Autor ističe da je ova generacija razvila jasan pojam češke nacije u kojem su izjednačene nacija i sloboda.

Prilozi Jirija Koralke, "Tschechische bürgerliche Landtagsabgeordnete in Böhmen 1861-1913", Jirija Malira, "Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung im mährischen Landtag in den Jahren 1861-1913", Edithe Marko-Stoeckel "Die politische Repraesentation des Bürgertums in der Steiermark 1861-1914", prikazuju djelovanje izbornog poretka utemeljenog Februarskim patentom na zastupljenost građanstva kao iskaza načela posjeda i obrazovanja u predstavničkim tijelima. Istraživanja su pokazala da se i među različitim grupama građanstva po svojoj zastupljenosti i aktivnosti u političkim tijelima izdvojilo obrazovano građanstvo (intelektualci). Za razliku od građanskih intelektualaca poduzetnici su pokazivali znatno manji interes za politiku. Autori su ovu činjenicu naprosto ustvrdili, ali je nisu analizirali. Vjerojatno se interes poduzetnika za sudjelovanje u politici ograničava na

lokalnu razinu gdje su mogli štiti svoje konkretne privredne interese.

Slijedi prilog Hannsa Haasa, "Postmeister, Wirt, Kramer, Brauer, Müller und Wundartz. Trägerschichten und Organisationsformen des Liberalismus. Das Salzburger Beispiel - vom frühen Konstitutionalismus bis zum Kulturkampf", u kojem je prikazan misaoni sustav salzburške javnosti koji omogućuje prihvaćanje i razvoj liberalnih ideja. Pozornost autora je usmjerena na tzv. međumilje u kojem je djelatna pretkapitalistička svijest, koja polako i na osobit način prihvaća liberalizam.

Na kraju knjige su prilozi Roberta Hoffmana, "Gibt es ein 'schönerianisches Millieu'? Versuch einer Kollektivbiographie von Mitgliedern des 'Vereins der Salzburger Studenten in Wien'" i Hansa Heissa, "Bürgertum in Südtirol. Umrisse eines verkannten Phänomens", koji prikazuju osobitosti građanstva obzirom na njihovo prebivalište ili teritorijalno podrijetlo.

* * *

Rezultati istraživanja izloženi u ovoj knjizi veliki su izazov i poticaj hrvatskim znanstvenicima. Prilozi su pokazali koliko su brojne značajke građanstva koje je potrebno istražiti da bi se dobila cjelovita slika ovog fenomena. Nedvojbeno se utvrdilo da postoje zajedničke karakteristike građanstva Habsburške monarhije, ali i to da ih je moguće izvesti tek detaljnim rasčlanjivanjem osobitosti građanstva pojedinih zemalja Monarhije.

Nažalost, nema studija koje bi detaljno analizirale značaj izbornog sustava utemeljenog na imovinskom i obrazovnom cenzusu za razvoj i značajke građanstva. Smatram da bi daljnja istraživanja trebala obuhvatiti i odnos građanstva prema tradicionalnim staležima.

Knjiga je nezaobilazno štivo za svakog koga zanima problematika građanstva u Habsburškoj monarhiji. Uvrštene studije bit će od značajne pomoći zasada rijetkim hrvatskim istraživačima ove problematike.

Tihomir Cipek

Recenzija

Zbigniew Brzezinski

Izvan kontrole

Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1994.

Knjiga *Izvan kontrole* koju je nedavno u prijevodu objavilo Otvoreno sveučilište u Zagrebu, svojim naslovom privlači pozornost svakog onoga tko prati politička događanja u današnjem svijetu. To i više, jer joj je autor Zbigniew Brzezinski vodeće ime američke političke misli koja je desetljećima utjecala na oblikovanje američke vanjske politike i svjetska događanja. Iskusi autor koji je prvu knjigu *The Soviet Bloc* objavio još 1960. godine i u ovoj najnovijoj je ujedinio slavensku maštovitost i američku analitičnost. Naime, Brzezinski je rođen u Poljskoj (1928.), školovao se u Sjedinjenim Američkim Državama (završio je Harvard) gdje je ostvario i blistavu naučnu i političku karijeru. Bio je direktor Istraživačkog instituta za proučavanje komunizma (RICA), savjetnik za nacionalnu sigurnost predsjednika Sjedinjenih Američkih Država u vrijeme Cartera, te direktor Vijeća za nacionalnu sigurnost. Danas je sveučilišni profesor.

Istražujući cjelokupnost fenomena komunizma, polazeći od njegovih filozofsko-utopijskih odrednica, gospodarske i vojne moći, te neriješenih nacionalnih problema, autor je stvorio dobru podlogu za knjigu *Izvan kontrole*. Iako bi naslov knjige upućivao na sadašnja događanja, jer je danas mnogo toga "izvan kontrole", ona je u svojim porukama više usmjerena prema budućnosti najavljujući globalna sukobljavanja na pragu 21. stoljeća. Autor je svjestan novih opasnosti koje nastaju u svijetu, posebno u postkomunističkim zemljama, jer "totalitarni nacionalistički režimi ne mogu biti zamjena komunizmu te samo prihvaćanje demokratskih načela i vrijednosti zapadnog svijeta može osigurati skladan razvoj" (iz predgovora).

U knjizi autor postavlja i nastoji pronaći odgovore na tri temeljna pitanja:

1. Koja je povijesna važnost velikog neuspjeha totalitarizma općenito, a komunizma posebno, kao ideološke sile u svjetskim odnosima dvadesetog stoljeća?
2. Kakav bi svijet mogao biti u dvadeset prvom stoljeću u pogledu doktrine i geopolitike?
3. Koje su moguće posljedice uloge Amerike u svijetu i u američkom društvu?

Svjestan složenosti pitanja na koja bi znanstveno utemeljeni odgovori tražili obimnu dokumentaciju, Brzezinski se u knjizi više opredijelio ka iznošenju osobnih iskaza s kojima se čitalac i ne mora uvijek suglasiti. Knjiga je, pored predgovora i uvoda, podijeljena na pet poglavlja: (1) Politika organiziranog ludila, (2) S onu stranu političkog osvještenja, (3) Globalna sila bez premca, (4) Dvojbe globalnog poremećaja i (5) Privid nadzora. Kako skromno ističe i sam autor, ova knjiga nije predviđanje, nego važno upozorenje na ono što se može dogoditi na pragu 21. stoljeća, te na ono što se ne smije dopustiti da se dogodi. Zbog toga, slobodno se može reći da je ova